

IHMINEN JA RUUMIS, KIELI JA KOGNITIO

KRISTA OJUTKANGAS

VÄITÖKSENALKAJAISIESITELMÄ
TURUN YLIOPISTOSSA
20. LOKAKUUTA 2001

Tieteen ja tutkimuksen tavoitteena on perimmiltään ihmisen salaisuuden selvittäminen. Kielitiede osuu tämän tavoitteen ytimeen: sen kohteena on ihmiselle ominainen ja jopa yksinomainen kommunikaatioväline. Kielen tutkimus lisää suoraan tietoamme ihmisestä, ja tässä on minulle kielentutkimuksen arvo tieteenä.

Kun tutkimuksen kohteena on ruumiin-osien nimitykset, astutaan vielä askel lähemmäs ihmistä. Olen väitöskirjassani tutkinut ruumiiosanimien roolia kielen rakenteessa, niiden merkitysten ja funktioiden muutoksia. Ihmisen ruumiin ja sitä kuvaavien sanojen yhteys on suora kytkös ihmisen fyysisen ja kognitiivisen olemuksen välillä.

Tutkimukseni keskeisinä taustaoletuksina ovat kognitiivisen kielentutkimuksen mukaiset peruskäsitteet kielestä. Kielen rakenne ja käyttö perustuvat ihmisen yleisiin kognitiivisiin ominaisuuksiin. Kieli syntyy ja kehittyy ihmisen kanssakäymisessä ympäristönsä ja muiden ihmisten kanssa. Kielellistä tietoa ei tarvitse eikä voi jyrkästi erottaa ensyklopedisesta maailmantiedosta.

Tärkeä on se tapa, jolla ihminen kokee ja havaitsee ympäristönsä. Nämä kokemukset ja havainnot heijastuvat suoraan kielen

rakenteeseen. Ihmisten lähimpänä ja välitömpänä ympäristönä ovat hänen oma ruumiinsa ja konkreettiset paikat ja tilat, joilla on kolme ulottuvuutta ja joissa vaikuttavat fysiikan peruslainsäädännöt kuten painovoima. Lähimmät ja saavutettavimmat käsitteet ovat helposti sovellettavissa myös kieleen: ihminen kuvaa helposti tiloja oman ruumiinsa antaman mallin mukaan, ja tilasuhteiden ilmaisuja voi metonymisesti ja metaforisesti edelleen käyttää muunkinlaisten suhteiden kuten ajan tai kausatation kielelliseen kuvaamiseen.

Tätä nimitetään kieliopillistumiseksi: alun perin johonkin asiaan tai olioon viitattaava sana alkaa viitata joidenkin asioiden tai olioiden väliseen suhteeseen. *Pää* tarkoittaa ruumiin tai jonkin muun kappaleen osaa, mutta jos panen *laatikon kaapin päälle*, saman sanan muoto ilmaisee kahden esineen välisen suhteen. Tilasuhdetta eli paikkaa tarkoittava sana voi maailman kielistä havaittujen tendenssien mukaisesti kehittyä ilmaisemaan abstraktimpiakin suhteita, kuten aikaa: *työn päälle* eli 'jälkeen' *on syytä levätä*.

Kieliopillistumisen tutkimuksessa olen halunnut toteuttaa pankronista tarkastelutapaa: yhdistää synkronisen eli nykykielen ja diakronisen eli historiallisen tutkimuksen. Tutkimukseni on myös kontrastiivinen: vertailen suomea ja viroa, kahta itämerensuomalaista sisarkieltä. Uskon nimittäin,

että nykykielen ja kielen historian tutkimus voi kertoa kielestä enemmän kuin kumpikaan näkökulma yksin ja että kontrastiivinen tutkimus voi kertoa yksittäisistä kielistä ja kielestä yleensä enemmän kuin yksittäisen kielen erillistutkimus.

ANTROPOSENTRISYYS JA KÄSI

Ihminen on itsekeskeinen: hän katsoo maailmaa pääasiassa itsensä ja lajitoverien näkökulmasta ja puhuu asioista tavalla, joka kuvaa parhaiten juuri ihmiselle ominaisia tapoja toimia. Siksi on luonnollista soveltaa nimenomaisesti ihmisen olemukseen liittyviä käsitteitä ja niihin viittaavia sanoja muunkinlaisten suhteitten ilmaistamiseen. Maailmankuvamme ja kieleemme on väistämättä antroposentrinen eli ihmiskeskeinen, ja kun puhumme maailmasta, kuvattavana ei ole jokin steriili, meistä riippumaton todellisuus vaan ihmisen havaitsema ja prosessoima käsitys siitä.

Ihmisen ja eläimen ruumiinosien nimityksistä suurin osa voi olla yhteisiä, koska ihmis- ja eläinruumiiden yhteinen rakenne hahmotetaan analogian avulla. 'Ihmisen (ja muiden kädellisten) yläraajaa' ja 'eläimen eturaajaa' merkitsevät sanat ovat suomesa ja virossa tästä poikkeus: *käsi*-sana tarkoittaa käytännössä yksinomaan ihmisen ruumiinosaa.

Ihmisen sisäisessä ruumiinkuvassa käsien osuus on suhteettoman suuri. Käsi on ihmisen ainutlaatuinen, ihmeellinen ensimmäinen väline. Ihminen manipuloi ympäristöään käsillään, jotka kykenevät äärettömän pikkutarkkoihin toimiin. Ihminen näkee kätensä käytännössä koko ajan. Hän voi jopa kommunikoida käsillään. Kinesteettiset, tekemällä oppivat ihmiset tietävät hyvin, kuinka olennainen käden tehtävä on abstraktienkin asioiden oppimisessa. Käsien ja aivojen välillä kulkee todellinen tiedon valtatie.

Käden fysiologinen ja funktionaalinen luonne on vaikuttanut jo kädellisten eli ihmisen ja hänen lähisukulaistensa, kuten simpanssin, kognition kehitykseen: kädelliset käyttävät käsiään ruoan etsimiseen, hankkimiseen ja syömiseen, ja primatologian tutkijat olettavat tämän olleen merkittävä sysäys kädellisten kognition kehitykselle. Olemassaolon edellytyksenä olevan ruoan hankkiminen käsin on kehittänyt näiden lajien edustajien kykyä käyttää työkaluja ja samalla ymmärtää asioiden välisiä kausaatiosuhteita. (Tomasello ja Call 1997: 96, 98.)

Kielen lisäksi ihmisellä on muutamia muita sosiaalisen käyttäytymisen perusmuotoja, jotka ovat hänen yksinoikeuttaan ja jotka ovat ratkaisevassa asemassa ihmisen kognition kehityksessä. Aiheesta on havainnollisesti ja innostavasti kirjoittanut kulttuuriantropologi ja psykologisti Michael Tomasello (1999: 21). Hänen mukaansa vapaudessa elävät ei-inhimilliset kädelliset

- eivät osoita ulkopuolisia esineitä lajikumppaneilleen
- eivät pitele esineitä näyttääkseen niitä toisille
- eivät yritä viedä lajikumppaneitaan paikkoihin, jotta ne voisivat tarkastella siellä olevia esineitä
- eivät aktiivisesti tarjoa esineitä muille pitelemällä niitä
- eivätkä tarkoituksellisesti opeta muille yksilöille uusia tapoja.

On viehättävää todeta, että näistä viidestä seikasta kolme, esineiden osoittaminen, pitelemällä nähtäväksi tuominen ja niiden toisille tarjoaminen, edellyttävät nimenomaan käsien käyttämistä. Se ei tietenkään yksin riitä, sillä kädellisten ryhmässä tällainen fyysinen edellytys täyttyy kyllä. Lisäksi yksilön on ymmärrettävä, että sen lajitoverit toimivat intentionaalisina agenteina pyrkiessään johonkin päämäärään, että niiden toiminta voi olla myös mentaalista ja että niiden intentioihin ja mentaaliin tiloi-

▷

hin on mahdollista vaikuttaa. Ihminen ymmärtää tämän, muut kädelliset eivät. Tämä on yksi tapa kuvata sitä, mihin inhimillinen sosiaalinen kanssakäyminen ja siten kulttuurin ja kielen kehitys perustuu.

Ei siis ole ihme, että käden tärkeys ihmisen kognitiossa, fysiologiassa ja toiminnassa näkyy suoraan myös sitä kielessä tar koittavan sanan roolissa ja kehityksessä. *Käsi*-sanankieliopillistuminen on ainakin kolmella tavalla antroposentristä:

Ensinnäkin sanasta on kehittynyt itsessään sosiaalis-inhimillisen käsitteen, taloudellisen ja oikeudellisen omistuksen, ilmaisukeino: erityisesti virossa sanan sisäpaikkallissijamuodoista *käes, käes, kätte* on kehittynyt omistusta ilmaiseva postpositio- ja adverbisarja.

Toiseksi sananmuotojen kieliopillinen käyttöala on virossa laajentunut tavalla, joka on antroposentrisyyden luomaa taustaa vasten luonnollinen: laajentuminen suuntautuu puheaktiverbeihin ja kognitiivisia toimintoja ilmaiseviin mentaaliverbeihin, jotka liittyvät ensisijaisesti inhimillisiin toimijoihin. Virossa on siis mahdollista paitsi kirjaimellisesti »saada jonkun kädestä» ja »siirtyä jonkun käteen» omistukseen saamisen ja siirtymisen merkityksessä myös »kysyä jonkun kädestä» ja »näkyä jonkun käteen» joltakulta kysymistä ja näköhavainnon tekemistä tarkoittaen. Samanlaisiin ihmiskeskeisiin verbeihin liittyy myös suomen toiminnan lähtökohtaa ilmaisevan *käsin*-adverbin agenttisentrinen käyttö.

Kolmanneksi *käsi*-sanankehityksessä osoittavat antroposentrisyyttä myös lukuisat tapaukset, joissa *käsi*-sanankäyttö asettaa ihmisen toiminnan keskiöön. Toiminnan luonteesta riippuu, onko sen painopiste alku-, keski- tai päätepisteessä. Näitä painotuksia hyödyntämällä *käsi*-sanankäyttöä voidaan ilmaista myös aspektuaalisia seikkoja, toiminnan aloittamista, parhaillaan käynnissä olemista ja valmiiksi

saamista. Työn voi *ottaa käsille*, se voi *olla käsillä* ja sen voi valmiina *jättää käsistään*. Yhteistä näille tyypeille on, että toiminta ilmaistaan ihmisen näkökulmasta: toiminta on ihmisen luona eikä ihminen toiminnassa. Ihmisen itsekeskeisyydestä huolimatta hänen kykynsä vaihtaa näkökulmaa on ratkaisevan tärkeää kielen semanttisen ja rakenteellisen moninaisuuden kannalta.

ZOOMORFISUUDEN ANTROPOSENTRISYYS

Ruumiinanimien kieliopillistuminen voi tapahtua myös eläimen ruumiiseen perustuvan tilan hahmotustavan pohjalta, zoomorfisesti. Ihmis- ja eläinruumiin perusero ilmenee lähinnä pystysuorana ja vaakasuorana orientaationa. Tätä voi havainnollistaa sanastollisella esimerkillä: suomen *selkä*-sanaa käytetään kuvallisesti elottomien kappaleiden osan nimenä: *paidan* tai *tuolin selkä* on nimetty ihmisen ruumiin antaman pystysuoran mallin mukaan, kun taas *vuoriston* tai *järven selkä* muistuttaa nelijalkaisen eläimen vaakasuorasta ruumiista.

Monien ruumiinanimien käyttöä tilaa ilmaisevina postpositioina tai adverbeina ei kuitenkaan voi perustella ihmisen tai eläimen ruumiin antamalla mallilla yhtä suoraan kuin *käden* tai *selän* ruumiin ulkopuolelle laajentunutta käyttöä. Malli vaatii erityistä selvittämistä, kuten olen tutkimuksessa tehnyt suomen ja viron *korva- ~ kõrv-, kuve-, kylki- ~ külg-* ja *rinta*-sanojen kehitystä tarkastelllessani.

Tulokseni on, että ainakin *kuve-* ja *kylki- ~ külg-*sanojen kehitys perustuu todennäköisesti eläimen ruumiin antamaan malliin, ovathan sivuosat nelijalkaisen kotieläimen ruumiissa selvemmat ja suuremmat ruumiinosat kuin ihmiskehossa, jossa käsi-varret liikkumattomina ollessaan peittävät kyljet ja liikkeessaan ovat todennäköisemmin huomion kohteena kuin rajoiltaan epä-

määräiset, ei-toiminnalliset kyljet. Eläimen ruumiin sivuosan tärkeyttä korostaa kuitenkin ennen kaikkea ihmisen toiminta, sillä kotieläinten käsittely ja hoitaminen — valjastaminen, satulaan nousu, lypsäminen, puhdistaminen — tapahtuu nimenomaan eläimen sivulta, kyljeltä käsin. Myös havaitseminen rinnastuu toimintaan: eläimen prototyyppinen tarkasteluosuus on nimenomaan sivulta, päinvastoin kuin edestäpäin tarkasteltavan ihmisen.

Korva- ~ *kõrv-* ja *rinta-*sanojen kieliopillistumisessa ihmisen tai eläimen ruumiiseen perustuvan mallin käyttäminen on vielä moniselitteisempää. Toisaalta perustapauksessa 'vieressä olemista' tarkoitavina ne rinnastuvat zoomorfisesti kehittyneisiin *kuve-* ja *kylki-* ~ *külg-*sanoihin, mutta toisaalta antroposentrisyys näkyy niillä ilmaistavina abstraktimpina, erityisesti inhimillisiin toimijoihin liittyvinä käsitteinä. *Rinta-*sanan kehityksessä mallin selvittämistä hankaloittaa vielä se seikka, että *rinta* sijaitsee ruumiin etuosassa niin ihmisellä kuin eläimelläkin. Maailman kielissä *rinta* tarkoittavista sanoista kehittyikin tavalisesti 'edessä' olemisen ilmaisuja; suomen *rinnalla-* ja *rinnalle-*muotojen kehitys on typologisesti poikkeuksellinen.

Edellä luonnehditun ihmiskeskeisyyden valossa mallien sekoittuminen ja sumeus ei liene yllättävää. Myös zoomorfinen, eläimen ruumiin käyttäminen tilasuhteiden ilmaisemisen mallina on väistämättä antroposentristä, koska sekin perustuu aina ihmisen havaintoon ympäröivästä maailmasta. Ihmisen toiminta määrittää, mikä kulttuurissa on hänelle arvokasta ja tärkeää, ja nämä arvot heijastuvat suoraan kielen rakenteessa.

ITÄMERENSUOMALAIS- TYPOLOGISESTI

Suomen ja viron ruumiinosannimien kieli-

opillistumisessa tulee hyvin esiin kategorioiden jatkumoluonne: sanan taiputusmuoto voi vaihtelevasti toimia nominina, relationaalisena nominina, postpositiona tai kieliopillisena adverbina. Ehdoton sanaluokkajaottelu ei niiden osalta ole mahdollista tai ainakaan helppoa. Näissä kielissä on runsas joukko tällä tavalla käyttäytyviä sanoja, ja niillä on myös historiallista jatkuvuutta. Kyseessä ei ole uusi ilmiö. Voidaan kenties ajatella, että suomen, viron ja muidenkin itämerensuomalaisten kielten yleiseen rakenteeseen sopii kieliopin ja leksikon rajamaastoon sijoittuvien välikategorioiden hyödyntäminen. Maailman kielistä muun muassa kiina toimii samaan tapaan. Siinä on nähtävissä, että seriaaliverbeistä kehityksessä olevat apuverbit eivät kieliopillistu kovin pitkälle, vaan ne jäävät leksikaalisten verbien ja kieliopillisten apuverbien väliselle rajavyöhykkeelle, ja tähän joukkoon tulee leksikosta jatkuvasti uusia, tuoreita jäseniä.

Suomessa ja virossa suhteellisen monet ruumiinosannimet ovat kieliopillistuneet, ja vielä useampia käytetään tilasuhteiden ilmaisemiseen kuvallisina, idiomaattisina ilmaisuina, epäproduktiivisesti tai tyyllillisesti väritteenä — esimerkiksi suomessa voi *juoksija tulla maaliin toisen kannoilla* ja *puisto sijaita katujen kainalossa*. Ihmisen tai eläimen ruumiin käyttäminen käsitteellisenä mallina elää selvästi näiden kielten käytössä. Kieliopillistuneiden ruumiinosannimien runsautta voi pitää yhtenä osoituksena eri kehityskulkujen omaperäisyydestä: kielessä on tendenssi hyödyntää ruumista spatiaalisten ja abstraktimpienkin suhteiden kuvana. Typologisesti suomi ja viro saavat tässä tendenssissä seuraa erityisesti monista Afrikan ja Väli-Amerikan kielistä, ja se on yksi soomea ja viroa — ja ehkä suomalais-ugrilaisia kieliä laajemminkin — indoeurooppalaisista kielistä erottava ilmiö.

Tarkastelemani kieliopillistumistapauk-

set sopivat luonnollisella tavalla kielen muuhun rakenteeseen. Suomen ja viron paikallissijamuotoiset postpositiot ja adverbit ovat osa kielen hyödyntämää erilaisten paikallissijailmausten repertoaaria. Niiden roolia tilasuhteiden ilmaisimina sijamuotojen rinnalla ei pidä väheksyä. Itämerensuomalaisissa kielissä on yleinen tendenssi hyödyntää tilanilmaisuja metaforisesti ja ilmaista niiden avulla monenlaisia abstraktejakin kieliopillisia käsitteitä. Myös lainautuminen ja käännöslainautuminen toteutuvat parhaiten sellaisissa rakenteissa, jotka ovat saajakielellekkin ominaisia. Kielen

omat muotokeinot antavat edellytykset eri käsitteiden ilmaisutavoille, ja eri rakennetyypit pyrkivät sopusointuun. Kieli muuttuu tavalla, joka on sille luonnollinen. ■

LÄHTEET

- TOMASELLO, MICHAEL 1999: *The cultural origins of human cognition*. Cambridge: Harvard University Press.
- TOMASELLO, MICHAEL – CALL, JOSEP 1997: *Primate cognition*. New York: Oxford University Press.

KRISTA OJUTKANGAS *Ruumiinosannimien kieliopillistuminen suomessa ja virossa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2001.

Sähköposti: krioju@utu.fi